

Kategorie w języku Język w kategoriach

pod redakcją
MARII CICHONSKIEJ

Branko Tošović
Gramatička kategorija kao razlika
S. 24–31

BRANKO TOŠOVIĆ
Graz

Gramatička kategorija kao razlika

0. U ovome radu pokušaćemo da gramatičku kategoriju dovedemo u vezu sa (a) tri jezičke dominante — značenjem, formom i funkcijom, (b) tri fundamentalna odnosa — identičnošću, sličnošću i različitošću, tačnije da razjasnimo u kakvoj se vezi nalazi gramatička kategorija sa prvim i drugim trouglom. Počecemo sa utvrđivanjem prirode gramatičke kategorije, s jedne strane, i gramatičke forme, gramatičkog značenja i gramatičke funkcije, s druge.

1. Pod gramatičkom kategorijom podrazumijevamo integraciju više gramatičkih jedinica na formalnom, semantičkom i funkcionalnom planu. Gramatička kategorija je, globalno posmatrano, simbioza semantički identičnih i formalno različitih fenomena. Ona predstavlja, s jedne strane, jedinstvo gramatičke forme i gramatičkog značenja (morfološka i morfosintaksička kategorija), a s druge, jedinstvo gramatičke funkcije i gramatičke forme (sintaksička kategorija). Gramatičke forme dolaze kao segmentarne jedinice (afiksi) i integralne jedinice (oblici riječi, sintagme i rečenice). Gramatičkom funkcijom nazivamo ulogu koju vrše segmentarne i integralne gramatičke jedinice. U interakciji značenja, forme i funkcije nastaje gramatička kategorija, tačnije ona se rađa na bazi korelacija između njih.

2. Centralno pitanje ovog rada glasi: na čemu se zasniva gramatička kategorija — na identičnosti, sličnosti i(li) različitosti? Da bismo ušli u takvu analizu, neophodno je precizirati navedene pojmove. Po našem mišljenju, identičnost, sličnost i razlika nisu kategorije, već korelacije (nije ih slučajno Aristotel izostavio iz svoga kategorijalnog sistema). One su zapravo fundamentalni odnosi, koji na ovaj ili onaj način stoje u osnovi svih kategorija. Njima se ne objedinjava, već se prema njima grupiše i klasifikuje. Globalno, identičnost je odnos konvergencije, razlika odnos divergencije, a sličnost spoj i drugog; identičnost je vezana sa privlačenjem, a različitost sa odbijanjem. Identičnost

je odnos između A, B, C... X u kome A sadrži sva rodovska i vidiska obilježja koje ima B, C... X, i obrnuto. Razlika je odnos između A, B, C... X u kome A nije jednako sa B, C... X, a B nije podudarno sa A, C... X — jedno od njih (A, B, C ili X) ima svojstvo (svojstva) koje (koja) nema drugo (druga), tačnije obilježje postoji u jednom objektu (recimo u A), a ne i u drugom (recimo u B) ili trećem (recimo u C). Sličnost je odnos u kome je najmanje jedno obilježje A podudarno sa B, C... X i obrnuto, znači postoji bar jedno zajedničko obilježje u A, B, C... X. Sličnost je bufer-zona (siva zona) između razlike i identičnosti. U trouglu „identičnost — razlika — sličnost“ ova je posljednja najneuhvatljivija: lako je razgraničiti identičnost i sličnost, ali je teško utvrditi gdje se završava sličnost, a gdje počinje različitost. Sličnost često dolazi u formi neprecizne, difuzne i paušalne ocjene, posebno onda kada se ne može tačno utvrditi koliko su predmeti konkretno različiti. Minimalan uslov da se govori o identičnosti, sličnosti i razlici jeste postojanje najmanje dvaju objekata, odnosno dvaju korelata. U identičnosti dolazi do izražaja kategorijalna ekskluzivnost (ako neka forma primarno izražava neko značenje, npr. broj, kvantitet), a u različitosti kategorijalna inkluzivnost. Treba dodati da samo teoretski postoji apsolutna identičnost i apsolutna različitost.

3. Kad je u pitanju razlika, postoje još tri bliska pojma: različitost, razlikovanje i razlikovnost. Različitost je obilježje koje dobijamo iz razlike. Pojam različitosti više ističe grupnu, nego individualnu diferencijaciju. Dok je razlika korelacioni pojam (suprotan identičnosti i sličnosti), razlikovanje je operacioni pojam (postupak kojim se nešto od nečega odvaja). Razlikovnost je ono što diferencira dva ili više elementa, podsistema ili sistema (npr. dva jezika). Može se govoriti i o distinktivnosti. Ona se posebno često spominje u fonologiji, koja je od svih lingvističkih disciplina najviše utemeljena na diferencijaciji, jer se bazira na razlici između fonema u minimalnim parovima. Bitno je napomenuti da sve što je različito ne mora biti razlikovno. Recimo, ono što kao različito nalazimo u tri teksta koji pripadaju trima različitim jezicima (npr. srpskom, hrvatskom i bošnjačkom) ne mora biti razlikovno: do nepodudarnosti može dolaziti zbog sinonimskog variranja, individualnog odabira jezičkih sredstava, potenciranja i sl. Recimo, može postojati razlika u redosljedu riječi pa da u srpskom tekstu imamo: procesi koji se u njima događaju [Astronomija — S www], a u hrvatskom: procesi koji se događaju u njima [Astronomija — K www]. Međutim, različit redoslijed u ovom iskazu ne pravi razliku između dva jezika, budući da je u oba jezika i jedno i drugo moguće. Poznato je da je red riječi u slovenskim jezicima relativno slobodan i da stoga slična variranja dolaze kao rezultat individualnog izbora ili potenciranja (rematiziranja) nečega, a ne kao rezultat nepodudarnosti između pojedinih jezika. Ovdje se, dakle, može govoriti o razlici, ali ne i o razlikovnosti. U nekim slučajevima ne radi se o sistemskoj razlici (da nekog iskaza uopšte nema u određenom jeziku ili da nije tipičan), već o koegzistenciji iskaza, od kojih jedan može biti frekventniji. U sljedećem primjeru je

u srpskom upotrijebljena imenica *džemper*: kao vuneni *džemper* [Integracija — K www], a u hrvatskom *pulover*: kao vuneni *džemper* [Integracija — S www]. Riječi *džemper* i *pulover* sistemski ne razlikuju srpski i hrvatski jezik, jer se u oba jezika oni upotrebljavaju (u konsultovanim srpskim i hrvatskim rječnicima nismo uz ove riječi našli bilo kakvu stilsku oznaku — da je jedno neutralno, a drugo, recimo, kolokvijalno, regionalno i sl.). Razlika se može odnositi samo na učestalost: da se u jednom jeziku neka jedinica više koristi (u Kro-Korpl odnos *pulovera* i *džempera* je 29 : 70, a u Serb-Korp 12 : 16). Jedan od rijetkih lingvista koji se bavio ovim pitanjem je Mirko Peti. On se, međutim, drži uskog tumačenja razlikovnosti, u kome dominiraju tri stava: (1) razlikovnice su samo formalno različite riječi sa istim značenjem (npr. *sprat* — *kat*), (2) polisemi (riječi koje imaju isti oblik, a različito značenje) nisu razlikovnice, recimo *odojče* (srpski 'tek rođeno dijete', hrvatski 'mlado od krmače'), *brijač* (srpski 'muška osoba koja brije', hrvatski 'britva, alat za brijanje'), *gramatika* (*pismenica*) — *slovnica*, (3) razlikovno je ono što je semantički identično, a formalno različito (*voz* — *vlak*, *ostrvo* — *otok*, *vazduh* — *zrak*, *fudbal* — *nogomet*). Recimo, u slučaju riječi *brijač* radi se o formalnoj identičnosti i semantičkoj različitosti. Ova se pozicija ne može primijeniti na gramatičku kategoriju, koja bi onda bila 100% razlikovna, jer je njeno osnovno svojstvo — identičnost opšteg gramatičkog značenja.

U kategoriju se nešto uključuje ili ne uključuje (recimo imenica može biti u genitivu, glagol u prvom licu, ali se ne može reći da neka imenica više sliči na genitiv nego na dativ: ona je ili genitiv ili dativ). Od tri odnosa (identičnost, sličnost, razlika) svaki je na svoj način relevantan za gramatičku kategoriju, od koji dva (identičnost i različitost) igraju posebnu ulogu u svim kategorijama. Ako se zanemare singularne i nulte kategorije, gramatička kategorija predstavlja jedinstvo najmanje dvaju značenja (na bazi identičnosti) i najmanje dvaju oblika (na bazi različitosti). Osnovni uslov za uključivanje nečeg u gramatičku kategoriju tiče se forme: moraju postojati formalni pokazatelji gramatičke kategorije i njihovo regularno pojavljivanje. U prvom slučaju radi se o obaveznosti ili iznuđenosti gramatičkog signala (ne može se, recimo, upotrijebiti imenica a da se ne iskaže broj, odnosno jednina ne može postojati bez množine i obrnuto), dok regularnost podrazumijeva postojanje ustaljenog formalnog sistema. Gramame iste kategorije se isključuju u istoj poziciji, odnosno ne mogu da se zamjenjuju (npr. umjesto *Marija je lijepa*. — **Marija je lijep*).

4. Identičnost, sličnost i različitost imaju različite vrijednosti u klasifikacionim i modifikacionim kategorijama. Klasifikacione (integralne, selektivne) kategorije se odlikuju time da se promjenom oblika u paradigmi ne mijenja značenje (vrste riječi, kategorija živog kod imenica, prelaznost/neprelaznost i sl.; tu spadaju i leksičko-gramatičke grupe ili imenske klase, tzv. tvorbenne kategorije tipa nomina actionis, nomina loci i dr.). Recimo imenica *djevojka* u svim padežima zadržava kategoriju roda. Klasifikacione kategorije se odlikuju

time što se jedinica jedne podkategorije ne može mijenjati, dobijati oblik druge podkategorije. Takvih najviše ima u gramatici, npr. kategorija roda imenice za neživo (svaka imenica je ili muškog ili ženskog ili srednjeg roda). U sistemu modifikacionih kategorija jedinica jedne podkategorije može se infiltrirati u drugu potkategoriju. U ovu grupu spada većina gramatičkih kategorija (recimo pridjevski rod i broj, glagolsko vrijeme). To znači da se identičnost značenja ne narušava različitošću formi. Modifikacione (diferencijalne, flektivne) kategorije se odlikuju time što se identičnost značenja narušava promjenom forme u paradigmi. Npr. u deklinaciji pridjeva nastavak mijenja rod: *novi* rječnik, ali *nova* knjiga ili *ново* pero. Ovo se takođe odnosi na (a) padež i broj imenica, (b) rod, broj i padež kod pridjeva, (c) rod, broj, lice, vrijeme i glagolski način kod glagola, u kojima imamo promjenljivo značenje u deklinaciji, konjugaciji i komparaciji. Sličnost nije bitna za modifikacione kategorije (zasnovane na paradigmi — deklinacijskoj ili konjugacijskoj), ali je važna za klasifikacione kategorije, u kojima se ponekad objedinjuje ne samo ono što je identično, već i ono što je slično, što je blisko. Pored kategorija postoje i kategorijalne legure (koje neki nazivaju superkategorijama, ali mi nismo pristalica ovog pojma), i to homogene i heterogene: prve čine iste kategorije različitih vrsta hiperokategorija (npr. broj kod imenica i glagola), druge različite kategorije različitih hiperokategorija (npr. padež i glagolski rod kod imenica i glagola). One se zasnivaju na dvostrukoj formalnoj različitosti: gramame pripadaju različitim vrstama riječi i objedinjavaju različite kategorije (vrijeme i vid kod imenica i glagola, lice kod zamjenica i glagola, padež kod imenskih riječi i participa). Neutralizacija različitosti dolazi u monokategoriji (singularnoj kategoriji), jer se radi unikat u sistemu (u gramatici su rijetki takvi primjeri, a njima su najbliži izuzeci). Na potpunoj neutralizaciji bazira se nulta kategorija (prazan skup) — ako nema nijednog elementa u sistemu, onda se o podudarnosti, sličnosti ili različitosti ne može govoriti.

5. Identičnost, sličnost i različitost su nejednako zastupljene u još jednom kategorijalnom kompleksu. Naime, jezički sistem sastavljen je od dvaju globalnih podsistema. Jedan čine opšte kategorije, drugi „kategorijalne kategorije”. Opšte kategorije mogu biti univerzalne, stratusne i orijentacione. Univerzalne kategorije se javljaju na svim jezičkim nivoima, u svim orijentacijama (u bilo kojoj lingvističkoj disciplini). Takve su konotativnost, koreferencijalnost, sinonimičnost, transpozitivnost. Stratusne kategorije predstavljaju jedinstva u okviru pojedinih jezičkih spratova. One mogu biti homogene — nalaziti se isključivo na jednome nivou (npr. morfološke i sintaksičke), dakle imaju identičan vertikalni (paradigmatski) status — i heterogene: dolaziti kao dupleksne kategorije (recimo, leksičko-morfološke, morfološko-sintaksičke i sl.). Orijentacione kategorije nastaju u okviru određenih lingvističkih, odnosno gramatičkih pravaca, škola, modela, učenja i mogu biti monodisciplinarne (čisto jezičke/lingvističke), interdisciplinarne i multidisciplinarne.

Drugi kategorijalni podsistem obrazuju „kategorijalne” kategorije. Njih čine kategorije svojstvene svim ili mnogim kategorijalnim sistemima (ne samo jezičkim). One mogu biti kluzivne (konkluzivne i dekluzivne), manifestacione (eksplicitne i implicitne) i diferencijalne (klasificirajuće i modificirajuće). Kluzivne kategorije imaju dvoju prirodu jer dolaze kao (a) podskup koji se ne može povećavati i (b) podskup koji se može proširivati. Prve imaju zatvoren, a druge otvoren karakter pa se u skladu tim izdvajaju konkluzivne (zatvorene) i dekluzivne (otvorene) kategorije. Recimo, ekspresivnost je izrazito dekluzivna kategorija. Zatvoren sistem nastaje u slučajevima kada jezik ne dozvoljava nikakvo proširenje. Takav je slučaj sa kategorijom roda, broja, padeža, vida. Manifestacione kategorije imaju formalni izraz (eksplicitne kategorije) ili su pak skrivene, podrazumijevaju se (implicitne kategorije). Svaka kategorija koja ima svoju formu jeste eksplicitna kategorija. Kategorija bez formalnog izraza je implicitna. Tipičan primjer je kategorija određenosti/neodređenosti. Rečenica *Došao je profesor.* može da znači ‘Došao je konkretni profesor, recimo Marković’ i ‘Došao je neki profesor’. Drugi jezici imaju mogućnost da izražavaju određenost i neodređenost. Pa će se, recimo, za prvi slučaj u njemačkom upotrijebiti određen član *der* (*der Professor*), a u drugom neodređeni član *ein* (*ein Professor*). Ovdje spada i kategorija živog/neživog. Poseban slučaj čini skrivena kategorija, koja se zasniva na semantičkoj identičnosti i formalnoj neutralizaciji i identičnosti i različitosti (formalno izražavanje potpuno izostaje).

6. Postoje dvije vrste gramatičke različitosti i identičnosti: gramatološka i gramemska. Gramatološka različitost i identičnost dolazi u okviru gramatičke kategorije (npr. padeža ili lica), a gramemska je na nivou grameme, tačnije jedne od podkategorije ili elemenata date gramatičke kategorije (takav je genitiv u kategoriji padeža, prvo lice u kategoriji lica). Recimo u kategoriji vremena gramatološka različitost tiče se nepodudarnosti na globalnom (temporalnom) planu, a gramemska se veže za odnos između vremenskih segmenata prošlosti, budućnosti i sadašnjosti. U skladu s tim postoji gramatološki padež (kao gramatička kategorija) i gramenski padež (padež kao konkretan padež, recimo dativ). Gramatološka različitost i identičnost javljaju se u formi jedinstva svih padeža prema njihovoj formi i značenju, dok gramemska obuhvata samo sadržaj forme i značenja u okviru jedne grameme (recimo, genitiva ili dativa). Odnos identičnosti i različitosti u gramatičkoj kategoriji uklapa se u asimetrični dualizam (isto značenje izraženo različitim znacima), npr. intenzivnost izražava imenica, pridjev, prilog i glagol. Gramatička transpozicija je usmjerena protiv identičnosti: da, recimo, prvo lice uvijek izražava stav govornog lica, da se prezent veže samo za sadašnjost, da oblik jednine označava isključivo jedan predmet i sl.

7. Osnovne gramatičke (morfološke) kategorije (broj, rod, padež, lice, glagolski način, glagolsko vrijeme, vid i glagolski rod) nejednako se baziraju na razlici i identičnosti.

Kategorija roda može biti dvočlana kategorija (muški i ženski rod), tročlana kategorija (muški, ženski, srednji rod) ili četvoročlana kategorija (muški, ženski, srednji rod i opšti rod). Taksonomijski u pitanju je klasifikaciona kategorija za imenice, anaforska za zamjenice i modifikaciona (kongruentna) za druge vrste riječi. Gramatički rod nije identičan sa prirodnim rodom, u kome nema srednjeg i opšteg roda. Ova kategorija predstavlja jedinstvo zasnovano na pretežnoj formalnoj gramatološkoj identičnosti (gotovo sve imenice na *-a* su ženskog roda, na *o* muškog, a na *-o* i *-e* srednjeg), formalnoj gramemskoj različitosti (svaka gramema ima svoj formalni sistem, npr. u genitivu postoje različiti nastavci), semantičkoj gramatološkoj i gramemskoj različitosti (recimo, imenice koje pripadaju određenom rodu imaju različita opšta i konkretna značenja), a takođe funkcionalnoj gramatološkoj i gramemskoj različitosti (imenice ženskog roda mogu imati različite funkcije — subjekta, predikata, objekta, apozicije itd.).

Kategorija broja kao gramatička kategorija koja izražava kvantitativne vrijednosti nije identična sa kvantitetom kao pojmovnom kategorijom. Kategorija broja dolazi kao jedinstvo formalne gramatološke različitosti (postoji čitav niz nastavaka kojima se izražava jednina ili množina), formalne gramemske različitosti (jedni su nastavci u 1. licu množine, a drugi u trećem licu množine), semantičke gramatološke identičnosti u kvantitetu (ako se radi o jednom predmetu, pojavljuje se singular, ukoliko je riječ o više predmeta, dolazi plural), opštesemantičke različitosti po više parametara (npr. po konkretnosti i apstraktnosti, da li je živi ili neživi predmet) i funkcionalne različitosti (jednina ili množina mogu imati različite sintaksičke funkcije).

Kategorija padeža je gramatička kategorija koja izražava sintaksičke odnose imenskih riječi prema drugim riječima. Ona nastaje na bazi formalne gramatološke (paradigmatske) različitosti (u deklinaciji postoji više nastavaka), formalne gramemske identičnosti (npr. nastavak *-a* u genitivu imaju imenica muškog roda sa nultim nastavkom u nominativu jednine) i funkcionalne različitosti (svi padeži imaju različite funkcije, ali se zato pojedini padeži obično vežu za određenu funkciju, npr. nominativ za subjekatsku, akuzativ za objekatsku, vokativ za apelativnu i sl.).

Kategorija lica kao modifikaciona kategorija koja izražava odnos subjekta radnje prema govornom licu zasniva se na formalnoj gramatološkoj različitosti (postoje različiti nastavci za 1, 2. i 3. lice), formalnoj gramemskoj identičnosti (svako se prvo lice završava na *-m*, svako drugo na *-š* itd.), semantičkoj gramatološkoj i gramemskoj različitosti te funkcionalnoj identičnosti (tipična predikatska funkcija).

Kategorija glagolskog načina (indikativa, imperativa i potencijala) predstavlja gramatičku kategoriju koja izražava odnos radnje prema realnosti sa pozicije govornog lica. Grameme indikativ, imperativ i potencijal izdvajaju se na osnovu razlike u značenju (ono što je realno spada u indikativ, ono što se traži, zahtijeva, naređuje dolazi u imperativ, a ono što se želi u potencijal). Identičnost se

pojavljuje na formalnom planu: sva tri načina imaju određen formalni aparat (npr. svaki potencijal ima kao elemenat aorist pomoćnog glagola *biti*: *ja bih, ti bi... čitao, mi bismo čitali* i sl.). I ovdje postoji gramatološka različitost i gramemska identičnost.

Kategorija gramatičkog vremena odražava objektivno vrijeme i služi za temporalnu lokalizaciju radnje, stanja, zbivanja ili odnosa u obliku anteriornosti (prošlo vrijeme), istovremenosti (sadašnje vrijeme) i posteriornosti (buduće vrijeme). Ovdje imamo formalnu gramatološku identičnost (u okviru glagola kao vrste riječi), semantičku gramatološku različitost (izražava se i prošlost, i sadašnjost, i budućnost) i semantičku gramemsku identičnost (ukazuje se samo na prošlost, samo na budućnost ili samo na sadašnjost) te različitu funkcionalnost.

Kategorija glagolskog vida služi za oznaku različitog načina proticanja radnje i bazira se na razlikovanju nesvršenosti i svršenosti. Članovi vidskog para imaju različita značenja i funkcije, ali se formalno mogu podudarati i razlikovati (kod dvovidskih glagola postoji formalna identičnost i semantička različitost). U ovoj kategoriji prepliću se formalna i funkcionalna različitost sa semantičkom identičnošću i različitosti.

Kategorija glagolskog roda izražava subjekatsko-objekatske odnose. Ona nastaje na osnovu formalne gramatološke različitosti dviju gramema (aktiva i pasiva), formalne identičnosti (samo aktiva i samo pasiva), semantičke identičnosti (ono što je dinamično dolazi u aktivu, što je statično u pasivu) te funkcionalne različitosti, prije svega predikatske (knjiga je *napisana*) i atributske (*napisana* knjiga).

Izvori

- Astronomija — S [www: http://sh.wikipedia.org/w/index.php?title=Astronomija&printable=yes](http://sh.wikipedia.org/w/index.php?title=Astronomija&printable=yes)
 Astronomija — K [www: http://hr.wikipedia.org/w/index.php?title=Astronomija&printable=yes](http://hr.wikipedia.org/w/index.php?title=Astronomija&printable=yes)
 Integracija — K [www: http://www.neweuropereview.com/Croatian/index.cfm](http://www.neweuropereview.com/Croatian/index.cfm)
 Integracija — S [www: http://www.neweuropereview.com/Serbian/Bosnian-Serbian.cfm](http://www.neweuropereview.com/Serbian/Bosnian-Serbian.cfm)
 Kro-Korp1: Hrvatski nacionalni korpus: <http://www.hnk.ffzg.hr/>. — Состояние 10. ноября 2006.
 Serb-Korp: Korpus savremenog srpskog jezika na Matematičkom fakultetu Univerziteta u Beogradu: <http://www.korpus.matf.bg.ac.yu/prezentacija/korpus.html>. — Состояние 10. ноября 2006.

BRANKO TOŠOVIĆ

Grammatical category as a difference

Summary

In this work grammatical category is observed in a relation to: a) three grammatical dominants — meaning, form and function, b) three fundamental aspects — equality, similarity and difference. At the beginning, it is given the interpretation of grammatical category, on the one hand, and grammatical form, grammatical meaning and grammatical function, on the other hand. After that, equality, similarity and difference are not explained as categories, but each aspect is explained as relation. In the main part of this work, it is discussed the frequency of equality, similarity and difference in the grammatical category.

BRANKO TOŠOVIĆ

Kategoria gramatyczna jako różnica

Streszczenie

W pracy rozpatruje się gramatyczną kategorię w odniesieniu do: a) trzech właściwości, to jest do znaczenia, formy i funkcji; b) trzech podstawowych stosunków — identyczności, podobieństwa i różnicy. Analiza zawartości kategorii gramatycznej dokonuje się na podstawie formy gramatycznej, znaczenia gramatycznego oraz pełnionej funkcji. Następnie rozpatruje się identyczność, podobieństwo oraz różnicę — jako określone stosunki, a nie kategorie. W głównej części pracy autor bada, w jakim zakresie w gramatycznej kategorii obecna jest identyczność, podobieństwo oraz różnica.